
משיחיות והיסטוריוגרפיה – תגובה

Author(s): ישראל ברטל

Reviewed work(s):

Source: *Zion* / ציון, Vol. 3 (תשמ"ז), pp. 390-398

Published by: [Historical Society of Israel](#)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70061932>

Accessed: 05/12/2011 15:05

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

משיחיות והיסטוריוגרפיה – תגובה

מאת ישראל ברטל

הריני מודה לידידי דר' אריה מורגנשטרן על הערותיו המפורטות והארותיו מאירות העיניים בשולי דברי הביקורת. אין כל ספק כי בקיאותו הגדולה ואוצר הידיעות שהעמיד לרשות המחקר, מתוך מקורות שלא נתפרסמו עד כה ולא נחקרו, מוסיפים רבות על ידיעותינו בפרשה מרתקת ומסעירה בתולדות ישראל.

בפתיחת מאמרי נכתב: 'אין גם להטיל ספק בכך, שאכן נתעוררו ציפיות משיחיות בקרב לומדים ומקובלים בפרקים שונים של התקופה הנדונה בספר'¹. ובהמשכו של המאמר: 'כמה מן החלקים הללו [בפסיפס שהרכיב המחבר לתמונה ההיסטורית] מרשימים כשלעצמם ומאירים באור חדש תופעות היסטוריות מסוימות...'². בעבודה אחרת, שדר' מורגנשטרן מזכירה כמה פעמים בהערותיו, נאמר בין היתר: 'יש בה [בשיטת המחבר] עיון שקוד במקורות ושחזור קטעים חסרים; יש בה חומר חדש ורב-חשיבות לתולדות הציפיה המשיחית לשנת ה'ת"ר בחברה היהודית המסורתית ובקרב המילנאריסטים הנוצרים'³. ועוד נכתב שם: 'אין שום ספק בדבר [ההדגשה שלי – י"ב] שהיו בהם אנשים שהיו חדורים תודעה משיחית ומשוקעים בעיסוק בקבלה ובחישובי-קיצין. אף אין ספק בכך, שמאורעות הזמן נתפסו אצלם כמבשרי העידן המשיחי [הכל נאמר על דור זה של עולי מזרח אירופה]⁴. באותו מאמר אף הבאתי ידיעה נוספת על המתח המשיחי לקראת שנת ה'ת"ר ממקור מזרח אירופאי⁵, ועליה מוכן אני להביא עוד ידיעות נוספות מן הספרות המחקרית שלא נזכרו בחיבורו של דר' מורגנשטרן⁶.

דברי בשולי הספר משיחיות ויישוב ארץ ישראל באו להסב את עין הקורא לעניינים שבתחום העקרוני של דרכי המחקר ההיסטורי, אופן הבאת מקורות היסטוריים וכיווני הקריאה בתעודות ובטקסטים. לא נתכוונתי להוסיף לספר נספח הערות, ועל כן הסתפקתי אך בכמה דוגמאות בולטות המדגימות את אבחנותי. נראה לי כי הערות המחבר והארותיו שבאו בדפים הקודמים לא זו בלבד שאינן עוקרות ממקומו מה שכתבתי, אלא אף באות להוסיף ולאשש את טיעוני בדוגמאות חדשות. לעניות דעתי לא זוהי ממקומה אף אחת מן האבחנות העקרוניות שהבאתי, לא בתחום הסקת המסקנות ההיסטוריות, אף לא בתחום דרכי השימוש במקורות. מחמת קוצר היריעה

1 י' ברטל, 'משיחיות והיסטוריוגרפיה', ציון, נב (תשמ"ז) [להלן: ברטל], עמ' 118.

2 שם, עמ' 128.

3 י' ברטל, 'ציפיות משיחיות ומקומן במציאות ההיסטורית', קתדרה, 31 (תשמ"ד), עמ' 159.

4 שם, עמ' 161.

5 שם, עמ' 168, הערה 27.

6 י"ל הכהן פישמן, שרי המאה, א, ירושלים תשכ"א, עמ' 139, 158–160; ר' מאהלר, דברי ימי

ישראל, ו, תל אביב תשל"ו, עמ' 22, 27.

ומתוך רצון לפשט את הדיון המורכב, אסתפק כאן בדיון מפורט בסוגיה אחת בלבד. יתר העניינים יוזכרו במשפטים קצרים, אך מתוך הדברים ניתן למי שיחפץ בהרחבת העיון לבדוק את הדברים לעומקם.

צוואת הגר"א – שליחות. זאת למד מחבר הספר מתוך האיגרת הנזכרת במאמרו⁷. אני חוזר ומציע להשתמש באיגרת זו במקורה, כפי שעשיתי בדברי ביקורתי. במכתב זה אין רצ"ה להרן דן: 'באריכות באישיותו של ראש"ז צורף, בכל פעולותיו מאז עלה ארצה, במעמדו בתוך הכולל ובתרומתו להנהגתו'⁸, אלא דן באריכות בפעילותו כשליח ארץ ישראל. ספרתי למעלה מעשר פעמים את המילים 'שליח', 'שליחות', בנסיבותיהן השונות, במשפטים שקדמו למשפט המצוטט, ואין שמץ של ספק שמדובר בשליחות של שד"ר מארץ ישראל⁹! אכן, הדיון המפורט בשליחותו של ראש"ז צורף בא במסגרת דיון על פולמוס ה'חצר' ו'החורבה', אך רצ"ה להרן האריך מאוד בדברים על ענייני השליחות וקיצר ביותר בשאלות ההנהגה בכולל הפרושים¹⁰. קשה לצרף את שליחות ארץ ישראל של ר' אליהו מביאליסטוק עם זו של ראש"ז, ולו מן הטעם שברשומות משפחת סלומון ניתן לנו תאריך יציאתו הראשונה בשליחות¹¹. אך השערה זו, שהבאתי כהערה לפרשנות האיגרת, איננה אלא עניין שולי ביותר בביקורת על זיהוי שליחות ארץ ישראל עם מילוי צוואת הגר"א. ביקורתי היתה, כפי שכתבתי: 'אך משפט לא בהיר זה מאיגרת העוסקת בשאלות שליחות ארץ ישראל וטיב השליחות של ראש"ז צורף, נתפרש למורגנשטרן כבהירות מוחלטת, וללא כל ספק, כמדבר על עלייה לארץ ישראל בשליחות מטעם הגר"א¹²'. לשם בהירות העניין, אביא כאן מן האיגרת ציטוט נרחב יותר ממה שהובא בדברי ביקורתי, וישפוט המעיין על איזו 'שליחות' מדובר כאן:

...ותיתי לי שבטלתי חמס עניים זה בביטול יציאת וביאת השלוחים למדינתנו, ומ"ש צריך לקיים והיו דן אכה"א לכ"ז [את כל האדם לכף זכות], לא נעלם שזה במי שמעשיו שגויים וכו'... ואני לא דיברתי עליו בענין שאר מעשיו ח"ו כ"א שבמעשה שליחותו דרש טובת עצמו אז ככל הנאמר ונשנה ומסתמך כמגמתו בענין החורבה, וכיון שהעבר ברור לי לא שייך כלל כאן לדון לכ"ז. ובענין חנוך זונדל השתיקה יפה, ותמהני שלא שמע מעכ"ת נ"י מהשד"ר המנוח מוהר"ר טובי' זצ"ל סתירה למה שכתב אלי מעכ"ת נ"י בענין זה, ואינו שוה כבר הזמן להאריך, זה יעיד שמעכ"ת נ"י לא רצה כי אם לזכות הנ"ל, ואצלי האמת אהובה. תמהני אומרו שתחלת שליחותו היתה על פי הגאון דווילנא דצורף לחברה [ההדגשה במקור] אל הרב מוהר"א זצ"ל ביאסטאקר לא הי' עמו כ"א למשמש באשר הרב זצ"ל לא נסה (?) באלה מסעי, ולא לחבר וכש"כ לא בתורת שליחות, ודי בהערה זו¹³.

7 אגרות הפקוא"מ, כרך 8, עמ' 226-227.

8 א' מורגנשטרן, 'על ביקורת המשיחיות במאה הי"ט', ציון, נב (תשמ"ז), עמ' 371.

9 אגרות הפקוא"מ, 8, עמ' 226-227א.

10 13 שורות לעומת 29: שם, שם.

11 בקונטרס שנדפס מחדש בהוצאת צילום, נחלת אבות, חיפה תשל"ז.

12 ברטל, עמ' 120.

13 אגרות הפקוא"מ, 8, עמ' 27א.

האם מדובר כאן בר' חנוך זונדל או בראש"ז צורף? ואם מדובר בחנוך זונדל, הרי להרן מונה אותו בנשימה אחת עם ר' ליב (!) מביאליסטוק כראשוני שלוחי הפרושים לאשכנז: "...בכל אלה המדינות אשר כבר החזיקו בם שלוחי כו' פרושים הראשונים ה"ה מו"ה ליב מביאליסטוק ור' חנוך מענדל (!) ומו"ה ראש"ז מירושלים ת"ו והרב מו"ה טובי' נ"י ומו"ה בנימין זאב נ"י¹⁴. ויתרה מזאת, הוא מזכיר בהקשר לסכומים שנשלחו לאמשטרדם בשנת תקפ"ז¹⁵! ואם לא די בכך זאת להצביע על חוסר בהירות דבריו של להרן, אומר הוא בעצמו על האיגרת כמה שורות לאחר הקטע שלפנינו: 'כמעט אמרתי לשחת מכתבי ולהשליכו על האח אחרי הגעתי עד כה כי תחלה נפלה קולמוסי בידי ונתלכלך בדיו כמו שנראה סמוך לכאן, שוב נרדמתי וישנתי עליו ועבר המים מעבר אל עבר בשני הדפים...'¹⁶.

אף שאלת תוארו של מי שעל פיו יוצאים שלוחי ארץ ישראל באה אצלי בהערה לגוף הטענה ולא כעיקרה. אך גם אם נתייחס לסוגיה זו, מעמדו של ר' אבלי פאסוועלער בוילנה איננו פשוט כל כך, כפי שעולה מדבריו של מחבר הספר. ראשית, אנו משתמשים כאן בטקסט שיצא מעטו של להרן (או ציטוט מדבריו ר' נתן נטע), ולא עוסקים במעמד הפורמלי של ר' אבלי כשלעצמו. והנה, להרן מכנה את ר' אבלי במכתבים אחרים שלו בתארים: 'כבוד קדושת הרב הגאון המאה"ג ר' אב"ד [ההדגשה במקור!]', וזאת בשנת תקפ"ז¹⁷. אם לא די בכך, ריב"ל מכנה אותו: 'ר' אבלי אב"ד בוילנה' בספרו בית יהודה (וילנא תקצ"ט). אף בספרות המחקר אין תוארו של ר' אבלי מוסכם ומתאים לדעתם של רש"י פין וי' קלויזנר. ה"נ שטיינשניידר, שחיבר תוספות והשלמות לספרו של רש"י פין, אומר עליו במפורש: 'זמיון עלות ר' אבלי להיות ראב"ד בעירנו'¹⁸, ומפרט כי 'כתר הרבנות' לא הושם עליו בתחילת כהונתו אלא בהמשך הזמן¹⁹. על מצבתו חרות התואר: 'אב"ד ומ"ץ בקהלתנו'²⁰. אחרי מותו נתמנה לראב"ד ר' יחזקאל הלוי לנדא, והוא כיהן עד שנת תר"ל. עם פטירתו של זה, כותב שטיינשניידר: 'ובמות הגאון ר' יחזקאל בטלה משמרת כבוד הראב"ד, (אשר מאז ומקדם בחרו ומנו פרנסי עירנו רב אחד להתנשא לראש על כל רבני ומורי הצדק כמלפנים ולהקרא בתור ראב"ד)²¹.

14 י"י ריבלין וב' ריבלין (עורכים), אגרות הפקידים והאמרכלים מאמשטרדם, תקפ"ו-תקפ"ז, ירושלים תשכ"ה, איגרת מ"י בסיון תקפ"ז, עמ' 218.

15 שם, איגרת מו' בכסלו תקפ"ו, עמ' 69.

16 אגרות הפקוא"מ, 8, עמ' 27א.

17 ריבלין (לעיל, הערה 14), איגרת מכ"ז בניסן תקפ"ז, עמ' 194, 199.

18 ה"נ מגיד-שטיינשניידר, עיר ווילנא, א, ווילנא תר"ס, עמ' 20, וכן מקומות רבים נוספים בפרק זה. וראה: י"ב לווינזון, בית יהודה, וילנא תקצ"ט, פרק קמו, עמ' 351. פיסקה זו נשמטה מן המהדורות המאוחרות של הספר. חשוב לזכור, כי ר' אבלי הסכים על ספרו של לווינזון, תעודה בישראל, וילנה-הורודנה תקפ"ח, והיה מוכר לו היטב.

19 שטיינשניידר, שם, עמ' 20-21, הערה 10.

20 נוסח המצבה: שם, עמ' 28. אמנם י' קלויזנר כותב כי למרות מה שהיה חרות על המצבה, לא היה ר' אבלי אב"ד, אך לפי מה שכתב שם שלא נבחר בוילנא אב"ד אחרי מות ר' אבלי, יש מקום להטיל ספק במסקנותיו (וילנא בתקופת הגאון, ירושלים תש"ד, עמ' 288 והערה 1). קלויזנר מתייחס למעמד הרב בתעודות הלועזיות, ומקיש ממנו לגבי המעמד הפנימי, מה שאיננו מחויב המציאות בנסיבות הזמן ההוא.

21 שטיינשניידר (לעיל, הערה 18), עמ' 35.

נראה שבעקבות ידיעות אלו הלכו מאהלר, ריבלין, הרב פישמן-מיימון ועוד אחרים בהעניקם תואר 'רב' או 'ראב"ד' למי שמתחר הספר שולל זאת ממנו²². ואולם, אפילו לא היה ר' אבלי בעל תואר כזה או אחר, היש בכך להועיל אף במשהו לקביעה כי באיגרת להרן שליחות פירושה צוואת הגר"א?

עתה לציונים קצרים בשולי הארותיו של דר' מורגנשטרן:

לעמ' 374 – מצב היהודים ברוסיה מתואר כ'רדיפה עד צוואר' בקטע העוסק במדיניות השלטונות באירופה ולא בפרק העוסק 'בתפיסה הסובייקטיבית' של היהודים ברוסיה. וכך נאמר שם:

היהודים היו מיעוט דתי ואתני בכל ארצות אירופה ויחסם של השלטונות המקומיים אל רעיונות החירות, השוויון והאחווה של המהפכה השפיע על גורלם השפעה עמוקה. הפולמוס סביב שאלת תיקון היהודים וזכותם לשוויון אזרחי העסיק באותן שנים את הוגי הדעות ואת קובעי המדיניות בכל ארצות אירופה. לשאלה זו ניתנו תשובות שונות, החל מתמיכה נלהבת בהענקת זכויות ליהודים וכלה בשלילתו המוחלטת של הרעיון הזה. בצרפת, למשל, נתקבל בשנת 1791 חוק שקבע את שוויונם המלא של היהודים כאזרחי צרפת, ואילו ברוסיה דוכאו היהודים ונרדפו על צוואר²³.

עמ' 374 – הגזירות שמונה המחבר בספרו (עמ' 28–30), כמבוא לדיון בדברי ר' הלל מקובנה, הן כולן לאחר הדפסת 'הלל בן שחר', כך גם הגזירות שהוא מזכיר בהארותיו. הקטע הנרמז מדברי 'מאור מייחס ליקטרינה כוונות אבסולוטיסטיות נאורות, המנוגדות לעמדת הכנסייה וההמונים, ואומר במפורש: 'בסתר לבה היתה יקטרינה שותפה לדעתם של אלה, אשר ראו תועלת למדינה בהכנסת היהודים'²⁴ (בדיוק מה שנאמר בביקורת). מאור אף עומד על הניגוד בין מדיניות הממשלה שכוונה לשילוב היהודים במינהל העירוני לבין לחץ העירונים והאצילים (הפולנים!). 'סלוצקי כותב: 'כל אותם [...] השנים נמנע השלטון מלהתערב בחייהם הפנימיים של היהודים, ואם עשה זאת... גרמה לכך מלשינותם של היהודים עצמם'²⁵. מפליא ומתמיה, אך הערכות שני ההיסטוריונים זהות לחלוטין לדברי בביקורת, וסותרות לחלוטין את המשפט: '...ביקשו השלטונות לבוללם בכוח, ולשם כך הפעילו נגדם גזירות מיוחדות, חוקי הפליה ודיכוי ואמצעי כפייה'²⁶ – במידה שמדובר בתקופת יקטרינה השנייה!

לעמ' 375 – אותם 'עניינים היסטוריים שלמים' שמחברת משיחיות ויישוב ארץ ישראל

22 מאהלר (לעיל, הערה 6), עמ' 109: יהדות ליטא, א, תל-אביב תש"ך, עמ' 473: מימון (לעיל, הערה 6), ב, ירושלים תש"ג, עמ' 169 ('אשר כארבע שנים לאחר פטירתו של הגר"א נתמנה לרב בוויילנה וישב על כסא רבנותו כשלושים שנה').

23 א' מורגנשטרן, משיחיות ויישוב ארץ ישראל, ירושלים תשמ"ה, עמ' 13.

24 'מאור, 'תחום המושב היהודי ברוסיה, התהוותו, התפתחותו וביטולו', העבר, יט (תשל"ב), עמ' 38.

25 'סלוצקי, סיכום עגום, העבר, יט (תשל"ב), עמ' 13.

26 מורגנשטרן (לעיל, הערה 23), עמ' 28.

מתקשה למצוא את הקשר בינם לבין המשך הפיסקה וסובר, לתומו, כי מדובר כאן ב'ניסוח פשטני וכוללני', עשויים להתברר אם נשלים את המשפט שהושמט בידי המצטט: 'שאינם עולים בקנה אחד עם "הכיוון הנכון" של ההיסטוריה, אך גם בהטייתם של עניינים אחרים כדי שיעלו בקנה אחד עם כיוון זה'. ופירוטם של עניינים אלה, מעיקרי התמורות בחברה היהודית בעת החדשה, בהמשך הדברים: 'מדובר בחיבור בעל משמעות פוליטית-חדשנית, שקישרו לציפיות המשיחיות המסורתיות מורכב, דיאלקטי (כמו של הלאומיות היהודית-מודרנית בכלל)...²⁷. דרך משל, עניינים כמו סקולריזאציה של מושגים ומונחים, פוליטיזאציה של תפיסות מסורתיות, המעטת היסוד המיסטי וכדומה. עיון קל בתת-הפרק בספרו של דר' מורגנשטרן שממנו מובא הקטע הנידון מראה כי הוא בנוי בצורה סימטרית, וה'חרדים', שקירשבוים מופיע ביניהם, מהווים חלקו השני של הפרק²⁸. לפי הארותיו, נראה כי המחבר עדיין לא ראה את חיבורו של קירשבוים במקורו, שאם לא כן לא היה נחלץ לתארו כטקסט המתאים למקומו בספר ואף לא כותב: 'מעשיו ונטיותיו המשכיליות של האישי אינן רלוואנטיות לעצם הנושא'²⁹. שום 'חרדי', 'מסורתי', או משהו שדעותיו מתאימות לחוגים שעל משיחתם מרחיב דר' מורגנשטרן את הדיבור, לא היה כותב: 'בא וראה כיצד נשתבשו הדעות בענין הגאולה שתהי' במהירה בימינו, לא לבד בספרי קבלה שכל דבריהם אינם אלא סברות, ואין חוששים להם במקום שהם מתנגדים לדיון, אלא אפילו סופרים שלא דברו בספריהם אלא במה שבא להם מן הדיון, לא כיוונו בענין זה לאמת'³⁰. הספר חולק על התפיסה המשיחית המסורתית לגווניה מכל וכול, ועניינו גאולה מדינית-רציונאלית ולא גאולה ניסית-מיסטית. דר' מורגנשטרן מתקשה לזהות בדברי גלבר את היסוד הפוליטי-רציונלי³¹. בכך אין הוא חורג מן התפיסה הרווחת בחלק מן הכתיבה ההיסטורית הדתית-לאומית, ששימוש חדשני בטקסטים מסורתיים וכתיבה בנוסח כמרימסורתי (שהוא גם נוסח קירשבוים) לא יתקבל על דעתה, וכאילו איננו קיים כלל. אגב, אינני 'מצטט' בביקורתי את גלבר ולו במלה אחת, ולכן קשה לומר: 'השמיט מדברי נ"מ גלבר'.

לעמ' 376-377 – בדו"ח שמסרו שטרן וטוגנדהולד, החשיש העיקרי הוא מפני האשמת היהודים במהפכנות, קשר עם 'הבונים החופשיים' ואפיקורסות, ולא רצון למנוע סכנה משיחית³². כך גם באשר להתייחסות אישים יהודים אחרים לכרוזי זיפפרט.

לעמ' 377 – הידיעה בדבר שאיפת היהודים לעלות ארצה משנת 1833 לא נשמטה. בהערותי

27 ברטל, עמ' 120.

28 מורגנשטרן (לעיל, הערה 23), עמ' 13-19.

29 כלומר, אין כל חשיבות לעובדה שהחיבור נכתב בתוך דיון של 'האיגוד לתרבות ולמדע היהדות', כתגובה על חיבור של לאצארוס בן-דוד ובהקשר לתוכניותיו של מרדכי צמנאול נח – ובלבד שיהא 'חרדי', משום שיחסו לרעיון המשיחי שונה מזה של משכילים אחרים.

30 אליעזר סיני [קירשבוים], הלכות ימות המשיח, ברלין 1822, עמ' ט-י.

31 'אף על פי שד"ר קירשבוים נגש לבעיה הלאומית ולשאלת המדינה היהודית מתוך הכרה דתית-מסורתית – היינו שיש להשריש נגד השאיפות השונות שהשתלטו בחוגי המשכילים בברלין את הרעיון המשיחי בדוגמטיקה היהודית – הכיר גם את הצד הפוליטי הכללי' (נ"מ גלבר, תולדות התנועה הציונית בגליציה, 1875-1918, א, ירושלים 1958, עמ' 28).

32 נ"מ גלבר, 'תכניות של מדינה יהודית', כנסת, ד (תרצ"ט), עמ' 304.

כתבתי: 'החומר שמביא מורגנשטרן מוכיח לדעתי את ההיפך: התלהבות לעלייה דווקא בשנים הראשונות לשלטון המצרי בארץ ישראל (1831–1834) ושקיעתה בין השנים 1834–1840'.³³
לעמ' 377 – השווה דברי המחבר עם מה שבאמת כתב ורסס:

בתחומה של ספרות ההשכלה במאה הי"ט (ההדגשה שלי – י"ב) מורגש התנצחות בין שתי מגמות: זו הראציונאליסטית המפוכחת, המתייחסת בחשדנות ואף בביטול למהימנות השמועות והתיאורים המסורתיים של קיומם של עשרת השבטים... וזו הנוטה לטפח את המסורת האגדית הזאת מימי הביניים גם בזמן החדש, תוך הסתייעות בתיאורים הקדומים...³⁴

לדברי ורסס, נמשכו מגמות ספרותיות אלו במחצית השנייה של המאה הי"ט. הוא מצטט את 'האבות והבנים' של אברמוביץ (1868) ו'קבורת חמור' של פרץ סמולנסקין (1870).³⁵ ש' פיינר מציין במאמרו: 'התייחסות מרומזת אחת' ו'רמז לשנת הת"ר', וחותרם במילים: 'ריב"ל אינו קושר את שנת הת"ר לארץ ישראל ואינו רומז על מגמות משיחיות קונקרטיות ברורות'. כלומר: לפי דבריו לא היתה המשיחיות האמורה 'אקוטית'.³⁶

לעמ' 378 – ועדיין ספרות ההשכלה (ולא המשכילים) איננה מזכירה את עניין הציפייה ה'אקוטית' לת"ר ולו ברמז (מאחר שעניין עשרת השבטים נמשך בה, כפי שהדגים ורסס, לאורך כל המאה הי"ט, אין בכך רמז דווקא לת"ר), בעוד שספרות החוגים המסורתיים איננה מתעלמת מן הציפיות הללו.³⁷ סיפור מעשה משנת 1922 איננו יצירה של מאפא או מכתב שלו מתקופת 'ההשכלה'. לשיטת המחבר, גם 'מסעות בנימין השלישי' לנוסחיו, או עיסוקו של מנדלי ביהודים האדמונים, מרמזים לשנת ה'ת"ר. א"מ דיק כתב סיפור נוסף שבו מופיעה דמות ריאלי של ציר שלוח מעשרת השבטים, שהולך שולל את יהודי ליטא בשנות העשרים ונתגלה בסופו של דבר כמרגל מטעם השלטון אחר סחורה מוברחת (דער יידישער פאסלעניק, וילנה 1880).³⁸ האם גם כאן רמז לת"ר? לעמ' 379 – אינני 'מתעלם' ממשיחיות השקר של שבתי צבי שמזכיר ר' מנשה מאיליא. להפך: הבאתיה כראיה בטיעוני: 'אף ההשוואה בין החסידים לבין השבתאים וכו'.'³⁹ וראה בפירוט רב אצל ר' מנשה מאיליא עצמו, כיצד ייחוס דבריו לעניין ה'ת"ר איננו עולה לא עם מבנה ספרו ולא עם הקונטקסט המיוחד של הקטע שמצטט דר' מורגנשטרן. הביטוי 'שקר בגימטריה ת"ר' לקוח מן הספר משיחיות ויישוב ארץ ישראל⁴⁰, ואיננו ציטוט מקוטע של דברי ר' מנשה מאיליא אלא תוספת

33 ברטל, עמ' 123, הערה 25.

34 ש' ורסס, 'האגדות על עשרת השבטים והסמבטיון ודרכי קליטתן בספרותנו החדשה', מחקרי ירושלים בספרות עברית, ט (תשמ"ו), עמ' 41.

35 שם, עמ' 43–44.

36 ש' פיינר, 'ריבול ושנת ת"ר', קתדרה, 34 (תשמ"ה), עמ' 179–180.

37 ברטל (לעיל, הערה 3), עמ' 168, הערה 27. והשווה עם דברי ר' עקיבא יוסף שלזינגר, המובאים על ידי ש' ויינגרטן בספרו: בשבח ישוב הארץ, אגרות גדולים, ירושלים תשמ"ז, עמ' 4, מתוך הספר ברית עולם, דף מח ע"ב.

38 י' ליפשיץ, זכרון יעקב, א, קובנה-סלובודקה תרפ"ד, עמ' 25–26; מימון (לעיל, הערה 6), ב, עמ' 146–149.

39 ברטל, עמ' 126.

40 מורגנשטרן (לעיל, הערה 23), עמ' 53.

של דר' מורגנשטרן. בביקורתי אינני מצטט כלל, ולו מלה אחת, מן הספר אלפי מנשה, חלק ב! לעמ' 382 – האיגרת שבה 'לא מותר ר' מרדכי צורף כל ספק, כי כוונת הפרושים היתה לקבל על עצמם עבודת אדמה של ממש בהתאם ליכולתם וכו', היא איגרת קטנה הנוספת לאיגרתו הגדולה, מיום ד' בתמוז תקצ"ט, שפרסמתי במאמר משנת 1976⁴¹. שם הוא אומר בפירושו: 'הנה כבר הארכתי בדברי לגלות און אדונינו השר את כל מצפוני לבי... ומקבל אני על עצמי להעמיד לאדונינו השר היו'... סדר נכון כל איש על מקומו בשלום ובפרט העשרה דגלים שבהם כלל ג"כ תלמידי חכמים שייקמו ויקבלו עליהם כל עבודת הארץ חוץ מחרישה וזריעה וכו'⁴², והרי זוהי חזרה מדויקת – אם כי בקיצור – על התוכנית המובאת באיגרת הגדולה שנידונה במאמרי הנ"ל! (ובתוספת הצעה לאפשרות התיישבות שלא במסגרת הכולל, הנידונה אף היא במאמרי). נוסף על כך, אפילו על פי הציטוט שהביא המחבר בעצמו מוכח בפירוש כי מדובר פה על 'השגחת המלאכה'⁴³, הנידונה בהרחבה במאמרי, ולא על עבודת אדמה של ממש. הטענה כי אינני מקבל את העובדה 'שהפרושים התכוונו בריצונות לעבוד את האדמה', גם מפני 'שעובדה זו מהווה הוכחה נוספת לתפיסתם המשיחית וכו' מתמיהה. אגב, אינני מתרעם על המחבר כי הוא 'התעלם' ממאמרי. כתוב אצלי במפורש בעניין זה על 'שימוש סלקטיבי בקטעי מחקרים'.

לעמ' 383 – בדברי על ציפיה 'בעקבות תורת הגר"א', כיוונתי לדברי דר' מורגנשטרן המביא מאיגרת להרן: 'בהיותו בקי וידוע מסתרי הגאון הצדיק... חשבתי דרכו בקדש שהזמן הוא מן ת"ר והלאה וכו'⁴⁴. לפי מיטב הבנתי, ביקש להרן את ר' ישראל משקלוב לברר את שנת הגאולה על פי תורת הגר"א, וכל ניסיון להציג זאת כמשהו אחר, או לטעון כי שמתי טיעון כלשהו בפיו של מחבר הספר, נראה בעיני תמוה. המחבר גם איננו עונה על הדברים המפורשים שבביקורתי בדבר אי-הבנת פשטו של הטקסט: בטקסט נאמר כי להרן מבקש לגלות את השנה שבה תהיה הגאולה, ואילו המחבר קורא כאן, אף לאחר הערתי (וגם לו תעמוד המלה 'פרס', כטענתו, במקום 'פרט'), כי מדובר כאן 'בתאריך מדויק בשנת ת"ר שבו אמור המשיח לבוא', בלא להתייחס להמשך המשפט: 'פשיטא שלא יגלנו, אבל איפשר לומר שאינו רחוק, והגם אחרי ת"ר לא אחרי מופלג [ההדגשה שלי – י"ב]⁴⁵.

לעמ' 387 – את המשפט 'וכל שכן שלא מצאנו אף עולה וכו', יש להשלים על פי המקור במילים 'ברוח המשיחיות שמייחס מורגנשטרן באופן קיבוצי לאנשי הכולל'⁴⁶, וממילא יתבררו הדברים. לעמ' 387 – במאמרי נאמר: 'אפילו אביעזר מטיקטין לא בא מליטא ונשמט מידיעת המחבר שעמד בסכסוך חמור עם החברים הליטאיים של הכולל בדיוק בתקופה הרת גורל זו של ערב

41 י' ברטל, 'תכניות ההתיישבות מימי מסעו השני של מונטיפיורי לארץ-ישראל (1839)', שלם, ב (תשל"ו), עמ' 288–296.

42 איגרת ר' מרדכי צורף למונטפיורי, ו' בתמוז תקצ"ט, כתב יד מונטיפיורי 574, עמ' 272.

43 ברטל (לעיל, הערה 3), עמ' 294. שם נאמר בפירוש על ידי ר' מרדכי צורף, כי 'השגחה' פירושה פיקוח על מלאכתם של האריסים הערביים ועל העברת היבול לכולל בירושלים.

44 ברטל, עמ' 127.

45 שם, שם.

46 שם, עמ' 128.

הגאולה⁴⁷. הציטוט בהארותיו של המחבר חסר את הקטע שהדגשתי לכן תמוהה הטענה, על שהמבקר נכשל בחוסר ידיעת מה שכתוב בספר. הסכסוך המדובר בביקורתי היה בשנת ת"ר-תר"א, בעוד שהמחבר בעצמו מעיד כי בספרו מדובר על שנת תר"י, לאחר פרסום חיבוריו של ר' אביעזר, שנים רבות לאחר העניין שאליו התייחסתי, ובהקשר שונה לחלוטין. זאת ועוד, העדות העיקרית בספר על ציפייה משיחית אקוטית בחוג המצומצם של תלמידי הגר"א מובאת בלא להזכיר כי בכולל הפרושים היה פלג 'פולג' שנמצא בסכסוך כספי חמור עם הקבוצה ה'ליטאית', הקשורה במרכז בוויילנה. ר' אביעזר מטיקטין, שהיה בקבוצת 'אנשי פולין', מוצג בספר כמי שהיה שותף לאידיאולוגיה של תלמידי-תלמידיו של הגר"א, ורק לאחר משבר שנת ה'ת"ר הפך לשופרה של הקבוצה שהחלה לדגול ב'נסיגה מן התפיסה המקובלת בדבר קירוב הגאולה בדרך של בנין ועשייה'. וכך יבין הקורא בטעות שר' אביעזר היה מתחילה חבר לדעה של בעלי תורת הגאולה של הגר"א!

לעמ' 387 – לעניין המיסיונרים. במאמר הביקורת שלי נאמר במפורש שבני משפחת רוזנטל הגיעו עם ניקוליאסון לירושלים⁴⁸. אך עניין זה איננו נכלל, משום מה, בהארות דר' מורגנשטרן. לעמ' 388 – אכן ע' שמלץ טבע את החידוש האמור, אך לגבי תקופה מאוחרת לשנת ה'ת"ר! עניינו בעיקר בתקופה שבין שנת 1839 לשנת 1866, והוא כותב שם בפירוש בקטע המוזכר עלידי דר' מורגנשטרן: 'נתוני המפקדים והמובאות דלעיל מתייחסים לאמצע המאה התשע-עשרה'⁴⁹, בעוד שהמחבר בספרו מדבר על החותם של עליות זקנים שהטביעה ההיסטוריוגרפיה על עליית היהודים לארץ ישראל 'במחצית הראשונה של המאה הי"ט'⁵⁰. צ' קובץ דן במאמרו במפקדי שנת תקצ"ט (1839) על פי 'מייזל, ועורך השוואה בינם לבין המפקד משנת 1855⁵¹. לכן תמוהים הדברים: 'מאמרו של צ' קובץ... איננו דן כלל בתקופה שאני עוסק בה, כי אם במחצית השנייה של המאה הי"ט' (ההדגשה שלי – י"ב). חוששני גם שהמחבר לא ירד לסוף דעתו של מייזל בעניין קבוצות הגיל השונות של העולים. מאלפים ביותר הדברים בעניין היחס למחקרי אחרים וההתעלמות מהם כשיש חשש לפולמוס: 'כך נהגתי גם במחקרים של אחרים'. ציפיות משיחיות לשנת ה'ת"ר היו, והמחבר העשירנו בתחום זה בידיעות חדשות ומאלפות ובתעודות שלא פורסמו ולא נחקרו. הפרשנות לציפיות אלו ולמשמעותן ההיסטורית בארץ ישראל ובמזרח אירופה שנויה במחלוקת.

47 שם, שם. אביעזר מטיקטין נמנה בכולל על 'אנשי פולין', שמו על קיפוחם מצד המרכז בוויילנה (צ' קרגילה, 'לדמותה של הנהגת כולל הפרושים בירושלים, תקצ"ט-תר"ד', קתדרה, 37 [תשמ"ו], עמ' 40-41).

48 ברטל, עמ' 129, הערה 46.

49 ע' שמלץ, 'קיום מיוחדים בדימוגראפיה של יהודי ירושלים במאה התשע-עשרה', פרקים בתולדות היישוב היהודי בירושלים, ב, ירושלים תשל"ו, עמ' 71.

50 מורגנשטרן (לעיל, הערה 23), עמ' 93.

51 צ' קובץ, 'העלייה ממזרח אירופה לארץ-ישראל באמצע המאה הי"ט', קתדרה, 9 (תשל"ט), עמ' 197-198. כיוון שעיקר המאמר הזה דן במפקד של שנת 1855 ובמה שהיה לפניו, ודאי שהוא קרוב יותר למחצית הראשונה של המאה הי"ט מאשר מאמרו של שמלץ, המגיע בדיונו עד ראשית המאה העשרים.

The Historical Society of Israel

Judaism and Christianity

Under the Impact of National Socialism

1919 – 1945

Edited by Otto Dov Kulka and Paul R. Mendes-Flohr

This first comprehensive collection of essays on the attitudes of the Churches in Europe to the Jews between the years 1919–1945, with special emphasis on the Holocaust period. A special section deals with the Holocaust and contemporary Jewish–Christian encounter. Essays by Yitzhak Arad, Armin Boyens, Arthur A. Cohen, Richard I. Cohen, John S. Conway, Marcel J. Dubois, Shmuel Ettinger, Hermann Greive, Richard Gutteridge, Jacob Katz, Shmuel Krakowski, Otto Dov Kulka, Rudolf Lill, Franklin H. Littell, Michael R. Marrus, Paul R. Mendes-Flohr, Meir Michaelis, Joseph Michman, Konrad Repgen, Ger Van Roon, Livia Rothkirchen, Klaus Scholder, Leonore Siegele-Wenschkewitz, Uriel Tal, Erika Weinzierl, R.J. Zwi Werblowsky, Zygmunt Zielinski.

פרס ר' פנחס ורעייתו מרת גיני שיפמן בן סירה ז"ל

הקדן לזכרם ועל שמם של הורינו ר' פנחס ורעייתו מרת גיני שיפמן בן סירה ז"ל, לחקר תולדות החינוך היהודי מראשית העת החדשה, מכריזה בזה על מתן פרס לשנת תשמ"ח. הפרס יחולק ביום הזכרון כ"ב אייר תשמ"ח, לעבודת מחקר ראויה בתחום זה של חקר החינוך היהודי מראשית העת החדשה, שהושלמה או פורסמה בשלוש השנים האחרונות והעומדת בקריטריונים אקדמאיים, ושהיקפה הוא לפחות חמישה גליונות דפוס, ולשונה עברית, ושטרם זכתה בפרס אחר. עבודות ראויות העומדות בקריטריונים הנ"ל ניתן לשלוח עד ל' בטבת תשמ"ח, 31 בדצמבר 1987, לפי המען: ועדת הפרס ע"ש ר' פנחס ורעייתו מרת גיני שיפמן בן סירה ז"ל, המחלקה להיסטוריה, אוניברסיטת בן גוריון שבנגב, באר שבע.

סכום הפרס הוא \$1000; במידה שלא תימצא עבודה ראויה, רשאית ועדת הפרס לדחות את הענקתו של פרס זה לשנה הבאה.